

Артыкова Ж.А

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН БЕЙВЕРБАЛДЫК КОНТЕКСТИ

Артыкова Ж.А.

НЕВЕРБАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ МЕЖДОМЕТИЙ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Zh.A. Artykova

NONVERBAL CONTEXT OF INTERJECTIONS IN THE EPIC "MANAS"

УДК: 894. 2. 341 (575. 2) (04)

Бул макалада «Манас» эпосундагы бейвербалдык каражаттардын сырдык сөздөр менен айкашы тууралуу каралат. Сырдык сөздөр тилдик бирдик катары келип, эмоцияны чагылдырып берүүдө эпосто кеңири колдонулган. Азыркы мезгилдеги тилдик изилдөөлөргө ылайык сырдык сөздөрдүн тилдик каражаттар менен туюндурулушу вокалдык жессттер деп аталып келет.

The article deals with such linguistic units as nonverbal and interjections. Analysis of these language components affects the sphere of their semantics and expression of emotions in the epic. In recent linguistic studies such interjections called vocative gestures.

Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү божомолдордун бири сырдык сөз теориясы боюнча тил жаратылыштагы тыбыштарды тууроодон келип чыккан. Бул теория тилдеги тыбыштык символизм маселесин көтөрөт. Орус тилиндеги тыбыштык символизмдин изилдениши М.В.Ломоносовдун «кептеги тыбыштар кандайдыр бир мазмунга ээ» деген сөзүнөн башталат [<http://www.philosophy.ru/library/langer/index.html>]. Ар бир доордо бул маселе антикалык окумуштууларды, батыш агартуучуларын, философторун кызыктырып келген. Азыркы мезгилде тыбыштык символизм окумуштуулар тарабынан эксперименталдуу түрдө далилденип келе жатат.

Демек, бул теория боюнча, сөздүн фонетикалык формасы анын денотаты менен түздөн-түз байланышта. Бирок бул өзгөчөлүк кээ бир топтогу сөздөргө гана тиешелүү. Алсак, адамдын ар кандай дене кыймылдары, форма, мимикасы, физиологиялык жана эмоционалдык абалын билдирген сөздөр айтылган пикирге мисал боло алат. Ошентип, кээ бир көзгө көрүнгөн (уккан, сезген, туйган) образдар алардын берген тыбыштары менен дал келиши керек. Бирок адамадардын психофизикалык аппараты бирдей болгондуктан, кээ бир көзгө көрүнгөн жана тыбыштык образдар универсалдуу деп жыйынтык чыгарууга болот.

Азыркы мезгилде тыбыштык символизм поэтикада, психоллингвистикада, психологияда, жана башка илимдерде иликтөөгө алынып келет.

«Лингвистикалык белги – нерсе менен анын аталышынын ортосундагы гана байланыш болбостон, концепт жана тыбыштык образдардын ортосундагы катыш болуп саналат. Тыбыштык образ адамга угулуп, психологиялык жактан кабыл алынган кубулуш [<http://www.philosophy.ru/library/langer/index.html>].

Мына ушундай тыбыштык символизмдерге тилдеги ички сезимди билдирген сырдык сөздөрдү да кошууга болот. Сырдык сөздөр бейвербалдык каражаттардын ичинен фонацияны түзүүчү компоненттердин бири. Анткени, ал адамдын ички сезимин туюндурган үн угумдары менен байланыштуу.

Сырдык сөздөр айтылып жаткан байланыштуу кептин бүткүл тулкусуна экспрессивдик жана эмоционалдык түс берүү менен, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт да, ага кандайдыр бир ачыктыкты, тактыкты жана жандуулукту киргизип, адамдын чындыкка карата болгон эмоционалдык ички сезимин, эрктик мамилесин билдирип турат.

Сырдык сөздөрдүн тигил же бул маанисин тактоодо жаңдоо жана ымдоо да негизги болбосо дагы, көмөкчү ролду ойнойт. Жаңдоо жана ымдоо сырдык сөздөрдөгү интонация менен ажырагыс бирдикте колдонулат, бирок ал ар дайым эмес, кээ бир учурда пайдаланылат [Иманалиев 1969: 45].

Болуп жаткан, же боло турган окуяга, нерсеге, затка жана адамдардын өз ара пикир алмашуу учурундагы алардын бири-бирине карата жасаган мамилесин, оюн билдирүүчү айрым ички сезимди жана эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөрдү жаңдоо жана ымдоо кээ бир учурда гана коштой жүрөт да, анын маанисин, интонациялык өзгөчөлүгүн аныктоодо белгилүү даражадагы өзүнүн жардамчы ролун аткарат. Ал айрым сырдык сөздөрдүн мурунку маанисин күчөтөт.

Жаңдоо жана ымдоо адамдардын оозеки жана жазуу жүзүндөгү пикир алмашуусунун негизине кызмат кылуучу кээ бир сөз жана сөз тизмектеринин, сүйлөм жана жалпы эле контексттин мазмуну менен ажырагыс байланышта келүүгө тийиш. Жаңдоо жана ымдоо интонациянын сапаты, мүнөзү менен ажырагыс бирдикте турат да, ошол интонациянын өзгөчөлүгүнө жараша ал дагы ар түрдүү абалдагы кыймыл-аракет аркылуу берилет.

Демек, сырдык сөздөрдү бирдей, окшош жаңдоо жана ымдоонун болушун зарыл талап кылбайт. Көпчүлүк сырдык сөздөрдү жаңдоонун жана ымдоонун көмөгүсүз эле, интонация жана контексттин жардамы менен анын кандай тургандыгын так ажыратууга болот. Ошондуктан, сырдык сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн тактоодо жаңдоо жана ымдоо интонация, контекстке караганда, экинчи орундагы көмөкчү гана ролду ойнойт.

Оозеки жана жазма адабий кепте колдонулуучу сырдык сөздөрдөгү жаңдоо жана ымдоонун ролун

бирдей даражада коюшка болбойт, анткени, ал жазма кепке караганда, оозеки сүйлөө кептеги айтылып жаткан сырдык сөздү интонациялык жактан көбүрөөк коштоп жүрүп, тигил же бул сөздүн маанисин угуучунун тагыраак түшүнүүсүнө жетишерлик даражада мүмкүнчүлүк түзөт.

Сырдык сөздөрдүн маанисин баяндоодо көбүнчө: *таң калды, кубанды, сүйүнүп кетти, чочуп кетти, кайгырды, терең же катуу үшкүрдү, кекенди, жек көрүү менен кароо* жана башка ушул сыяктуу сөз жана сөз тизмектери адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

«Манас» эпосунда сырдык сөз менен ымдоо-жансоолор кошоктошуп келген төмөнкүдөй саптар бар. Мисалы: Колун сууруп кетти деп, *Татай-кокуй, нетти!*- деп, *Үтүрөйүп* Акбалта, Үйдө отуруп алыптыр. Бул мисалда *татай-кокуй* деген сырдык сөз жана *үтүрөйүп* деген бейвербалдык каражат камтылып, Акбалтанын учурундагы эмоционалдык абалын туюндуруп турат.

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, сырдык сөздүн сүйлөмдөгү коннотациясы автордук кептеги ремарка-сүйлөм (же ремарка-сөз) аркылуу такталат.

Сүйлөөчүнүн турмуштагы ар түрдүү көрүнүштөргө карата болгон мамилесинин негизинде келип чыккан кубануу, кайгыруу, өкүнүү, коркуу, чочуу, таң калуу, жек көрүү, шылдыңдоо, ыраазы болуу сыяктуу толуп жаткан ички сезимдик абалдарын чагылдырууга арналат да, натыйжада сүйлөмгө экспрессивдик, эмоциялык түс берип, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт [Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү 1983].

Эпосто колдонулган сырдык сөздөрдүн бейвербалдык контекстин карап көрөлү:

Ачууланганда адамдын сырткы келбети гана өзгөрбөстөн, үнү өзгөчө абалда болуп, ар кандай угумдар пайда болот. Мисалы:

Айгай - бирөөнү чакырган же кандайдыр бир себеп менен дүрбөтүп чуу салган катуу кыйкырык: *Айгай салып бакырды, абаке деп чакырды* [СК: 697]. Ачууланып эр Бакай, *Айгайлады* бир далай. Моюн салып кылкыйып, Арыстан Манас аш бышым Жерге карап шылкыйып [СК: 1235].

Орчун аскер чубашып, *Ой, дат!* – дешип, чуулашып, *Аа* –деди да, ыйлады [СО: 913].

Оён Алма султаны Окторулуп турганы: «*Ой, ой, Манас, ой Манас, Айтпасаң да билинди Аңкоосунбай, кой Манас!*» [СК: 1722].

Кыргыз тилинде *кайран* сөзү төмөнкүдөй эки мааниге ээ: 1. Ыйык, аялуу, сонун, ардактуу; 2. Бирөөнү мыскылдоо, келекелөө маанисинде айтылат. Изилдөөнүн жүрүшүндө «Манас» эпосунда бул сөз биринчи маанисинде көбүрөөк колдонгону аныкталды: *Кайран*, бейбак Каныкей Башы үзүлсө ойлогон, Ар канча түйшүк түшсө да, Бир күйүгүп койбогон.

Таң калуу маанисиндеги *капырай, ботом* сырдык сөздөрү эпосто кеңири колдонулгандыгын көрүүгө болот: Алжандаган *капырай*, Шооруктун кызы Акылай, Шоодураган *капырай*, Эң эселек, чорт

кыял Үтүрөң тентек *капырай* [СК]. Көк жал Бакай баркылдап: «*Оо, ботом*, Аргын кандын Ажыбай, Кыйырдан Жакып жоголбойт, Жакыптын көзү турганда Манастын иши оңолбойт [СК]. Каармандардын таң калганын *капырай, ботом* деген сөздөр тактап, алардын болуп жаткан окуяга мамилеси, ошол кездеги абалы көз алдыга тартылат.

Чочуганда, таң калганда, иренжигенде, бир жери катуу ооруп, жаны кейий түшкөндө *кокуй* деген сырдык сөзү колдонулат. Ачуусу келип кеткени, Кайраты кармап жеткени: «*Ата, кокуй*, абаке, Акылыңыз канаке! Кудурет ажал салабы, Кудурет салган ажалдан Куру сөз айрып калабы?» [СК: 1588]. Оозумду кестин, *кокуй* – деп, *Ой-бой* салып курутту. Бул мисалдарда көрүнүп тургандай, *кокуй* сөзү адамдын жөнөкөй абалында айтылбастан, психологиялык жактан эмоционалдык абалда гана пайда болгон сөз экени көрүнүп турат. Оозеки кепте алар үндүн жогорулашы, созулушу аркылуу аныкталат.

Кыргыз тилинде нааразылыкты, өкүнгөндүктү, корккон абалды туюнткан *алда, кудай* деген да сырдык сөздөрү эпосто басымдуу колдонулгандыгын көрдүк: Түн ортосу кеткенде Таң жакындап жеткенде *Я Алда!* – деп, барк этип Кошойдун үнү карк этип, Кошойдун колу кандай уу, Абакеңиз Кошойдун Жонундагы баягы Уюп калган сары суу [СК: 1556]. Ушу бүгүн Тайторум Башын жерге салат го, Ушу турган Букардын *А, кудай*, баш байгесин алат ко! Коркуп турат куурагыр Көөдөндөн чыккан баладан: *Алда, чиркин*, куу дүйнө Ай караңгы түн экен [СО: 959]. «*Алда!*»-деп жолго кирди эми, Бабаң барды бакырып, Манасты көздөй акырып [СО: 220].

Азыркы мезгилде тил илиминде сырдык сөздөр *вокалдык жесттер* деген термин менен да аталып жүрөт. Тагыраак айтканда, оозеки айтылган сырдык сөздөргө ушундай аталыш берилген. Эмоционалдык сырдык сөздөрдүн жазууда сыпатталып берилиши – вокалдык жесттер. Вокалдык жесттер жалпысынан универсалдуу [Шаронов 2009: 9].

Текстте эмоционалдык сырдык сөздөрдүн мааниси түздөн-түз эмоция менен аныкталбастан ошол сырдык сөз аркылуу берилген, каармандын тигил же окуяга болгон тыбыштык реакциясын туюндурган вокалдык жест менен аныкталат.

Вокалдык жесттер тилде *үшкүрүү, кыйкыруу, онтоо, ышкыруу, шыпынуу* ж.б. сыяктуу этиштер менен сыпатталып айтылат. Бул айтылгандарды «Манас» эпосунун мисалында карап көрөлү. 1. *Үтүрөйүп калмактар, Үшкүрүшүп алыптыр* [СО: 1229]. *Үшкүрүп Үрбү шол бойдон, Сүйлөй албай калганы, Үшүн жыйып үшкүрдү* [СО: 1403]. Үйүн көрүп Каныкей, *Үшкүрүккө* кирди эми. Келгенден кийин чай кайнам, Каныкей карып токтолду, *Үшкүрүсү* баш жарып, Ушул үйгө токтоду [СО: 1429].

Мындагы *үшкүр* сөзү *үш* + *күр* формасынан куралган. Анын *үш* унгусу адам чарчап-чаалыкканда чыгарган добушту туураган сөз болсо, *-күр* мүчөсү тууранды сөздөн этиш жасайт [Сейдакматов 1988: 184].

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосунда сырдык сөздөр каармандардын тигил же бул окуяга, көрүнүшкө болгон мамилесин туюндурууда негизи тилдик каражат болуу менен катар эле, бейвербалдык каражаттардын функциясын аткарып турат.

Адабияттар:

1. Журавлев А.П. Звук и смысл. М.:1991. - 160с.
2. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А.Жайнакова, А.Акматалиев.- Б.: «Турар», 2010.-1008 б.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жан адабият институту. Түз.:С.Мусаев – Б.: Хан-Теңир, 2010.-1840б.
4. Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. «Мектеп» басмасы Ф.: 1969.
5. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. / ред. Кудайбергенов С., Турсунов А. – Бишкек, 1983.
6. Шаронов И.А. Междометия в языке, в тексте и в коммуникации. Автореф. на соис. уч. степ. докт. фил. наук. М.:2009.
7. <http://www.philosophy.ru/library/langer/index.html>

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.